

از این رو مردمان همچنانکه به پزشک نیازمندند به پیامبر نیز نیاز دارند. نهایت صلق طیب به آزمون معلوم می شود، و صلق پیامبر به معجزه» (— احیاء، ج ۱/ ۹۷-۱۰۱) مقام خانمیت مستلزم آن است که نبی خانم، علماً و عملاً و فضیله، دارای همه کمالات سلف باشد، با جنبه‌های اضافی و تکمیلی و برتر، و اعجاز خود یکی از فضایل بارز انبیاست که نمی توان تصور کرد که در عیسی «ع» مثلاً بوده و در محمد «ص» نبوده است. علاوه بر این، نبوت خاتم (بر اساس مبانی معقول) عین «ولایت مطلقه» است و ولایت مطلقه، مساوی «تأثیر». نیز — توضیح ۸۷

۲۴۰ [۲۸۱]. مسئله «چاره جویی» نبود، بلکه اصلی بود دینی، مبتنی بر روایات نبوی، حتی غیبت امام، در روایات به غیبت برخی از انبیای سلف در امت خودشان تشبیه شده است. — مآخذی که درباره «اثنه اثنی عشر» ذکر شد (— توضیح ۲۳۰ و ۲۳۱).

۲۴۱ [۲۸۳]. چنین نیست که اهل سنت مهدی را قبول نداشته باشند، بلکه چنانکه گولند تسبیح نیز گفت (متن، ص ۲۸۲)، چون موضوع مهدی بر احادیث استوار، مبتنی است و نوع این احادیث، نبوی است و از پیامبر رسیده است، در نظر اهل سنت نیز قطعی است. بلکه علمای اهل سنت کتابهای بسیاری درباره «مهدی» نوشته اند، و بسیاری از آن در ضمن کتبی که در تفسیر، یا حدیث، یا تذکره و تاریخ نگاشته اند، مهدی را ذکر کرده اند، حتی برخی از اهل سنت قصاید و اشعاری در ملایح او و آرزوی ظهورش سرودند. و حتی احمد امین می گوید: «اهل سنت نیز به «مهدی» ایمان دارند.» (— کتاب «المهدی المنتظر و العقل»). و گروه بسیاری تصریح کرده اند که «مهدی»، همان محمد بن الحسن لیسری است. (— مآخذ توضیح ۹۲ و ۹۳ و ۲۳۰ و ۲۳۱).

۲۴۲ [۲۸۳]. یادآور شدیم که اصل موضوع عقیده به «مهدی» اسلامی و جزو اسلام است (— توضیح ۹۲ و ۹۳)، نه اینکه شکل مذهبی به خود گرفته باشد. و حتی — بر اساس مآخذ گفتیم که پیامبر خود این عقیده را تعلیم کرده است.

۲۴۳ [۲۸۴]. باید به یاد داشت که در روایات رسیده است که مهدی از مکه ظهور خواهد کرد و تکیه به کعبه کرده انقلاب خود را اعلام می کند. بنابراین، پس از فرض صحت نقل یا قوت، این عمل را باید کاری عامیانه دانست، یا عملی در راه نشان دادن عصیان

و تشکل.

۲۴۴ [۲۸۴]. این سخن ابدأ صحیح نیست. در مورد «تقیه» نیز باید یادآور شویم، که اصلی کلی نبوده است و اختصاص به موارد خاص داشته است، آنهم در مورد برخی فروع احکام، و از نظر مصداق، در قضایای «جزئی»، و گرنه پس این همه خون و شهادت در تاریخ شیعه از کجا پدید آمده است؟ و بنا بر روایتی که خود بطروشفسکی پس از چند سطر نقل می کند، به خوبی روشن می شود که تقیه، کار ضعیفان و ناتوانان است، و امام فقط در حق آنان که هیچ حرکتی و شوری و حماسه ای از ایشان ساخته نیست - بدان رضا می دهد. پس اینکه «همه شاخه های شیعه پیرو اصل تقیه می باشند» سخنی درست نیست. شاید تقیه معنایی دیگر نیز داشته است که آن نسوعی تشکل دادن پوشیده باشد ... فتأمل.

۲۴۵ [۲۸۵]. منابع شیعه در الهیات، بیش از حد سرشار است، بنا بر این «تأثیر»، در این مورد تعبیر درستی نیست. آری در برخی از مسائل الهیات، معتزله به شیعه نزدیکند. در این مورد - مقدمه عمیق دکتر حامدحسینی داود بر کتاب «عقاید الامامیه»، تألیف علامه شیخ محمد رضا المظفر.

۲۴۶ [۲۸۶]. این سخن صحیح نیست، زیرا شیعه تفاسیر بسیاری نوشته است (در مجلد چهارم «الذریعه» هفتصد تفسیر شیعه معرفی شده است) که نوع آنها بر مبنای مسائل علمی و فنی تفسیر تألیف یافته است و از ارجمندترین کتب تفسیر است حتی در نظر اهل سنت، مانند «مجمع البیان» که در مصر نیز چاپ شده است و «تفسیر تیان» نیز... بلی گاهی برخی اندک از آیات را مفسری تأویل کرده است. و این اختصاص به شیعه ندارد و در تفاسیر سنی نیز بسیار است. البته تفاسیر عرفانی که هم در سنی و هم در شیعه هست، از این مقوله خارج است، از آنجا که این گونه کتب، در اصطلاح، تفاسیر علمی و فنی قرآن نیست.

۲۴۷ و ۲۴۸ [۲۸۶]. در پیش یادآور شدیم (← توضیح ۱۱۷) که «تصحیف بالزیاده» را شیعه ابدأ قائل نیست و علمای شیعه ابدأ و هیچ گاه به معنای موجود قرآن، به نظر انتقاد نمی نگرند.

۲۴۹ [۲۸۶]. چنین نیست. آنچه هم در بعضی مآخذ هست این است که برخی این آیه

را چنین قرائت کرده‌اند: «و سلام علی آل یاسین» نه «یاسین».

- ۲۵۰ [۲۸۶]. چنین توصیه‌ای ابدأ در دستورات دینی و قرائتی شیعه دیده نشده است که «امة» را در قرآن مجید «امة» بخوانند بلکه به عکس دستور رسیده است که اقرؤا کما یقرؤ الناس.
- ۲۵۱ [۲۸۷]. برای آگهی یافتن از این وجه تسمیه ← «سفینة البحار»، ذیل واژه «نحل».
- ۲۵۲ [۲۸۹]. به کتب فقه شیعه، درباره نوع این مسائل رجوع شود. طرح کلی مؤلف محترم و گاه برخی تفصیل، با فتاوی قهقی شیعه کاملاً مطابق نیست.
- ۲۵۳ [۲۸۹]. با نذر می‌توانند بنده کافر را نیز آزاد کنند. (← تبصرة علامه - کتاب العتق، فصل ۲)
- ۲۵۴ [۲۹۰]. صلحا کتاب به عنوان مجموعه حقوق امامیه، از حدود هفت قرن پیش از صفویه و شاه عباس صفوی و شیخ بهاء الدین عاملی (۹۵۳-۱۰۳۱) مؤلف «جامع عباسی» وجود داشته است ← فهرست ابن التمیم (در گذشته به سال ۳۸۵) و فهرست شیخ طوسی (در گذشته به سال ۴۶۰) و کتاب «ادوار فقه» و «تاریخ الفقه الجعفری» و «تأسیس الشیعه» و دیگر فهرستها. حتی خود مؤلف گوید: «شرايع الاسلام شیخ نجم الدین حلی، که در قرن هفتم [حدود ۴ قرن پیش از شیخ بهاء الدین عاملی مؤلف «جامع عباسی»] می‌زیسته، بهترین کتاب در مذهب شیعه شناخته شده بود» (← متن ص ۳۹۵).
- ۲۵۵ [۲۹۴]. فکر یکی است - چنانکه مؤلف تشریح می‌کند - و بیانات و الفاظ اندکی گوناگون. به دیگر سخن: بیانات گوناگونی است برای يك فکر و تعلیم.
- ۲۵۶ [۲۹۷]. شیعه «مهدی» را «امام دوازدهم» و «قائم» و «حجت» و «صاحب‌زمان» و «پدروقت» و «وصی اوصیاء» و «خلیفه پیامبر» می‌دانند، و هیچ‌گاه او را جزء پیامبران نمرده‌اند. (در اینجا مقصود مؤلف، ظاهراً بیان عقیده فرمطیان است).

- ۲۵۷ [۳۰۲]. ظاهر منظور صفات «زاید» بر ذات است به اصطلاح فلسفه و کلام. — توضیح ۱۹۵
- ۲۵۸ [۳۱۶]. رافضی را بمعنای مرتد به کار نمی برده اند، ولی بر روی هم، این گونه کلمات در مورد این فرقه ها، به وسیله دستمای از متعصبان اهل سنت (یادسته ای از سیاسیون که کشتن روح تشیع به نفعشان بوده است و عصیانگرایی شیعی مخالف ترک تازیهایشان، مانند مؤلف سیاست نامه، یادسته ای که از سری اطلاعاتی از واقعیت تشیع — که در حقیقت عمل به خواسته ها و تصریحات پیامبر است و تعلیمی است جوشی و شناسا و آفتاب گرفته، یا از سر تعصب مذهبی، یا سیاسی قلم می زدند) به کار می رفته است.
- ۲۵۹ [۳۵۲، پانوش ۱]. در فضیلت کسب، روایات مؤکد و بسیاری از پیامبر و ائمه رسیده است. (— سفینه البحار، ذیل واژه «کسب».)
- ۲۶۰ [۳۵۸]. «تأویلات القرآن»، شرح «فصوص الحکم» نیست، و خود نام، مشعر به این موضوع هست. بهر حال از جمله تألیفات عبدالرزاق است: «تأویل آیات القرآن» و «تحفة الاخوان فی خصائص القتیان» و «شرح فصوص الحکم» و «شرح منازل السائرین».
- ۲۶۱ [۳۷۰]. عیاران را نمی توان در شمار او باش و لومین پرولتار یا آورد. (برای اطلاع از چگونگی حال عیاران — «تاریخ سیستان»، «سند بادنامه»، قوت نامه ها، لغت نامه دهخدا، و مقالات آقای دکتر محمد جعفر محجوب (سخن دوره ۱۹، شماره ۱۰، اسفند ۴۸)، و دیگر مقالات تحقیقی درباره اینان و تألیف کاشفی (قوت نامه سلطانی).
- ۲۶۲ [۳۷۳]. در اینجا، به طور اجمال، باید یک نکته بس عمیق و اساسی را یادآور شد، و آن این است که نهضت های خلق برای احقاق حق توده و رفع ستم و یلدا — به قول خود مؤلف — در زیر لفاقه تشیع به پامی شده است. اکنون چرا عقیده دیگری را القافه چنین نهضت های نمی توانسته اند بکنند. از اینجا و قوف می یابیم که تشیع در عمق تعلیمات خود، چنین عقیده ای هست، و اصولا اگر شیعه مذهب خود را بفهمد، باید همواره در ثورات و مجابهاات باشد، چونان در گذشته ...

۲۶۳. [۳۷۵]. سخن در همین جاست، یعنی لازم نیست چنین بپنداریم که در زیر پرده تشیع قیام را تبلیغ می کردند. بلکه از نظر حقوق و ققه شیعه، قیام در چنین شرایطی عین تکلیف شرعی و دینی و عینی است. و چنانکه خود مؤلف می گوید، تشیع عقیده مشترک نهضت‌های خلق بوده است. و چنانکه جرج جرداق می گوید: «و لهذه المبادئ كانت الجماهير تشيع...» به خاطر این اصول زندگی ساز بود که گروه‌ها گروه شیعه می شدند (← کتاب «الامام علی، صوت العدالة الانسانية» - ج ۵، و سرودجه‌ها، فصل «فلسفه شورش‌های شیعه»).
۲۶۴. [۳۸۳]. مؤلف کیفیت این ثابت شدن را بیان نمی کند و برای این سخن - مانند مواردی دیگر - مأخذی به دست نمی دهد.
۲۶۵. [۳۸۵]. بعید می نماید که دودمانی یکباره چنان شیعه شوند که صفویان بودند. در این مورد همان سخن که مؤلف محترم در پای صفحه بعد (در مورد شیخ صدرالدین) می گوید درست‌تر به نظر می رسد.
۲۶۶. [۳۸۶]. باید متوجه بود که این سخن را، فضل بن روزبهان، یعنی مورخی مغرض و متعصب، می نویسد که خود مؤلف محترم، پیش از این، در حق وی گفت: «از نظر گاه ضد صفوی و ضد شیعه به اوضاع می نگریسته...»
۲۶۷. [۳۸۹]. باز می نگریم که این سخن را فضل الله بن روزبهان می گوید.
۲۶۸. [۳۸۹]. باز این سخن از این روزبهان است، یعنی مورخی متعصب و تهمت‌زن و ناموثق و فحاش که هم اکنون درباره پروان و یاران صفویه گفت: «سیدلان سیاه کوه و در تاریکی مستغرقان شاملو...» که گویی خود با این تعصب و فحاشی در روشنی غرق است.
۲۶۹. [۳۹۶]. باید به خاطر داشت، که مذهب شیعه، در جریان اصلی خویش، به هیچ کیفیت نمی تواند تکیه گاه فتوالمیزم باشد، بلکه تشیع، ماهیه، همواره در جهت ضد هر هدف جابرانه و غیر انسانی، موضع دارد. نهایت ممکن است قدرتمندان، اصول تعلیمات آن را از اذهان دور بدارند، و روحانیان سست عنصر نیز به روشنگری نپردازند. در

اینجا لازم است که هوشمندان دلسوز جامعه به بیدارگری برخیزند و تشیع را به نسلها بیاموزند.

۴۷۰

[۳۹۷]. آنچه مؤلف محترم، تا آخر فصل یسار آورمی شود، مربوط به گذشته هاست، که از هردو سوی (سنی و شیعه) نسبت به یکدیگر خوشنمایی می شده است، آن هم نوعاً در سطح عوام و به تحریکات بیگانه. و اکنون - از لحاظ روشنفکران و روشنگران داخله اقالیم اسلام و مسلمین راستین - چنین نیست. (← توضیح ۱۴۴) و امید است که نباشد و وحدتی عام به شکل راستین آن، پدید آید و به پا خیزد.

www.golshan.com

فهرست مأخذ و منابع

تالیفات واجد جنبه عمومی منابع

Абу-л-Ма'али² — Байан ал-адйан. В кнз Ch. Schefer. Chrestomathie Persane, t. I. Paris, 1883 (извлечение перс. текста).

Бируни — Alberuni's Chronologie orientalischer Völker, hrsg. von E. Sachau. Leipzig, 1878 (араб. текст).

Бируни — Chronology of Ancient Nations..., transl. by Dr E. Sachau. London, 1879 (англ. пер.).

Вакиди — Al-Waqidi. History of Muhammed's campaigns (Kitab al-maghazi), ed. A. von Kremer. Calcutta, 1856 (BI) (араб. текст).

Вакиди — Muhammed in Medina. Waqidi's Kitab al-maghazi, hrsg. von J. Wellhausen. Berlin, 1882 (нем. пер.).

Даулатшах — The Tadhkirat ash-shu'ara... of Dawlatshah, ed. by E. G. Browne. London — Leyden, 1901 (перс. текст).

Ибн ал-Асир — Ibn al-Athiri Chronicon..., ed. C. I. Tornberg, t. I—XIV LB, 1851—1876 (араб. текст и указатели).

Ибн ал-Балхи — The Fars-nama..., ed. by G. Le Strange a. R. A. Nicholson. London, 1921 (GMS NS, 1) (перс. текст).

¹ В этот отдел включены как сочинения общего характера, так и специальные сочинения (источники и пособия), упоминаемые или цитируемые в разных главах.

² Вначале, до знака тире, указано сокращенное обозначение, под которым данная работа упоминается в примечаниях.

Ибн Баттута — Voyages d'Ibn Batoutah... par C. Defremery et B. Sanguinetti, vol. I—IV. Paris, 1854—1859 (араб. текст и параллельный франц. пер.).

Ибн Мискавейх — см. Мискавейх.

Ибн Надим, Фихрист — Ibn an-Nadim al-Warraq. Fihrist... ed. G. Flügel, t. I—II. Leipzig, 1871—1872 (араб. текст).

Ибн Хаэм — Книга ал-фасль фи-л-милаль, тт. I—V. Каир, 1317—1321—1899—1903 (араб. текст).

Ибн Халдун — Prolégomènes d'Ebn Khaldoun, publiés par E. Quatremère. «Notices et extraits», t. XVI—XVIII. Paris, 1858—1861 (араб. текст).

Ибн Халдун — Prolégomènes... traduits par M. S. [Mac Guckin] de Slane. «Notices et extraits», t. XIX—XXI. Paris, 1862—1868 (франц. пер.).

Ибн Халликан — Ibn Challikani Vitae illustrium virorum, ed. F. Wüstenfeld, fasc. I—XIII. Göttingae, 1835—1843 (араб. текст).

Ибн Халликан — Ibn Challikani's Biographical dictionary, transl. by B. n Mac Guckin de Slane, vol. I—IV. Paris, 1842—1871 (англ. пер.).

Истахри — ...Viae regnorum... ed. M. J. de Goeje. LB, 1870 (BGA, t. I); ed. 2. LB, 1927 (BGA, t. I) (араб. текст).

Иа'куби, Тарих — Ibn Wadhīh... Historiae, ed. M. T. Houtsma, pars 1—2. LB, 1883 (араб. текст).

Иакут, Иршад — The Irshad al-arib... or Dictionary of learned men, ed. by D. S. Margoliouth, vol. I—VII. London—Leyden, 1907—1927 (GMS, VI/1—7) (араб. текст).

Иакут, Му'джам ал-булдан — Yaquṭ's Geographisches Wörterbuch, hrsg. von F. Wüstenfeld, Bd. I—VI Leipzig, 1866—1873 (араб. текст и указатели).

Казвини, Хамдаллах Мустауфи, Нузхат ал-кулуб — The geographical part of Nuzhat al-qulub... ed. by G. Le Strange. Leyden—London, 1915 (GMS, XXIII/1—2) (перс. текст и англ. пер.).

Конкорданции к Корану — Concordantiae Corani Arabicæ... ed. G. Flügel. Lipsiae, 1898.

Коран — Corani textus Arabicus, ed. G. Flügel. Lipsiae, 1869 (араб. текст).

Коран — Ал-Кур'ан. Каир, 1338—1919/20 (араб. текст).

Коран — Ал-Кур'ан. Изд. хаджи Мухаммед-Хусейна Каджурани. Тегеран, 1341—1923, литогр. (араб. текст с перс. подстрочным пер. и с конкорданциями).

Коран — Ал-Кур'ан. Изд. Басир ал-мулька. Тегеран, 1314—1896, литогр. (араб. текст с параллельным перс. пер. и кашф ал-айат — конкорданции).

Коран. Изд. Г. С. Саблукова. 3-е изд. Казань, 1907 (араб. текст с параллельным рус. пер.).

Коран. [Рус.] пер., комментарии и «Приложения» акад. И. Ю. Крачковского. Под ред. В. И. Беляева. М., 1963.

Мақдиси — см. Мукаддаси.

Ма'суди, Мурудж — Ma'ṣūdī. Les prairies d'or... par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, vol. I—IX. Paris, 1861—1877 (араб. текст с параллельным франц. пер.).

Ма'суди, Танбих — Kitāb at-tanbīh wa-l-ishrāf, ed. M. J. de Goeje. LB, 1894 (BGA, t. VIII) (араб. текст).

Мирхонд — Раузат ас-сафа, тт. I—VII, литогр. изд. перс. текста (в одном томе). Лакхнау, 1300—1883; Бомбей, 1266—1849; нов. изд. Тегеран, 1338—1339=1959—1960 (перс. текст и указатели).

Мискавейх (Ибн Мискавейх). Изд. Казтани — The Tajarib al-umam... reproduced in facsimile... by L. Caetani, vol. I, V, VI. London, 1909—1917 (GMS, VII) (араб. текст).

Мискавейх (Ибн Мискавейх). Изд. Амедрога-Марголиуса — Experiences of the nations... vol. V—VI (The eclipse of the Abbasid Caliphate, vol. I—II). Oxford, 1920—1921 (араб. текст и англ. пер.).

Мукаддаси (Мақдиси) — Descriptio imperii Moslemici auctore... al-Muqaddasi, ed. M. Y. de Goeje. LB, 1872 (BGA, t. III); ed. 2, LB, 1906 (BGA, t. III) (араб. текст).

Низам ал-мульк — Siasset-Nameh... ed. par Ch. Schefer. Paris, 1891 (перс. текст).

Низам ал-мульк — Сиясет-намэ... [рус.] пер., введение в изучение памятника и примечания Б. Н. Заходера. М. — Л., 1949.

Сам'ани — The Kitab al-ansab... ed. by D. S. Margoliouth. Leyden — London, 1912 (GMS, XX) (факсимиле араб. текста).

Табари — Annales quos scripsit... at-Tabari, ed. M. J. de Goeje cum aliis, ser. I—III (t. I—XIII). LB, 1879—1901 (араб. текст с введением, глоссарием и указателем).

Хаджи Халифа, Кашф аз-зунун 'ан асами ал-кутуб ва-л-фунун — Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum... primum, ed. G. Flügel, t. I—VII. Leipzig—London, 1835—1858 (араб. текст, латин. пер., комментарии и указатель).

Хондемир — Хабиб ас-сийар, тт. I—III. Бомбей, 1273—1856/57 (литография перс. текста); нов. изд. Джалаль ад-дина Хумайн, тт. I—IV. Тегеран, 1333 х. солн. — 1954 (перс. текст с предисл. издателя).

Хорезми. Абу 'Абдаллах Мухаммед — Liber Mafatih al-'olum... ed. van Vloten. LB, 1895 (араб. текст).

Шахрастани — Kitab al-milal wa-n-nihal, ed. by W. Cureton, part I—II. London, 1842—1846 (араб. текст).

Шахрастани — Asch-Schahraštāni's Religionsparteien und Philosophenschulen... übersetzt... von Th. Haarbrücker, Bd. I—II. Halle, 1850—1851 (нем. пер.).

تالیفات کیمی

Али-заде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956.

Бартольд В. В. Иран. Исторический обзор. Ташкент, 1926.

Бартольд В. В. Ислам. Пг., 1918.

Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана. СПб., 1903.

Бартольд В. В. История изучения Востока в Европе и в России, изд. 2. Л., 1925.

Бартольд В. В. К истории крестьянских движений в Персии. В сб.: Из далекого и близкого прошлого (В честь Н. И. Кареева). Пг., 1923.

Бартольд В. В. Культура мусульманства. Пг., 1918.

Бартольд В. В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1925; нов. изд. в кн.: В. В. Бартольд. Соч., т. II, ч. I. М., 1963.

Бартольд В. В. Мусульманский мир (Введение в науку, история). Пг., 1922.

Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. В кн.: В. В. Бартольд. Соч., т. I. М., 1963 (нов. изд., дополи.).

Беляев В. И. Арабские источники по истории туркмен и Туркмении. В кн.: Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. I. М. — Л., 1939.

Беляев Е. А. Мусульманское сектанство. М., 1957.

Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М., 1965.

Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. В кн.: Е. Э. Бертельс. Избр. труды [т. I]. М., 1960.

Бертельс Е. Э. Очерк истории персидской литературы. Л., 1928.

Гафуров Б. Г. История таджикского народа, т. I, изд. 2, М., 1952.

Гибб Х. А. Р. Арабская литература. М., 1960.

Гольдциер И. Лекции об исламе. М., 1912 (рус. пер.).

Дозн Р. Очерк истории ислама. Рус. пер. В. И. Каменского, с предисл. под ред. и с прим. А. Е. Крымского. СПб., 1904.

Иванов М. С. Очерк истории Ирана. М., 1952.

История Ирана — Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкий. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Л., 1958.

- Климович Л. И. Ислам. Очерки. М., 1962; нов. изд., 1965.
- Крачковский И. Ю. Очерки по истории русской арабистики. М. — Л., 1950.
- Крымский А. Е. История Персии, ее литературы и дервишеской теософии, тт. I—III. М., 1909—1917 (литогр.).
- Массэ А. Ислам. [Рус.] пер., под ред. и с предисл. Е. А. Беляева. М., 1961.
- Медников Н. А. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам. [Т.] I. Исследование; [тт.] 2—4. Приложения (избр. отрывки из соч. араб. историков и географов). В серии: Православный Палестинский сборник, т. XVII, вып. II. СПб., 1897—1903.
- Мюллер А. История ислама с основания до новейших времен. [Рус.] пер. с нем., под ред. Н. А. Медникова, тт. I—III. СПб., 1895—1896.
- Новичев А. Д. История Турции. I. Эпоха феодализма. Изд. ЛГУ, 1963.
- Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв. М. — Л., 1960.
- Смирнов Н. А. Очерки истории изучения ислама в СССР. М., 1954.
- Шмидт А. Э. Очерки истории ислама как религии. «Мир ислама», тт. I—III. СПб., 1912.
- [Якубовский А. Ю.]. История Узбекской ССР, т. I, кн. первая. Ташкент, 1955 (ч. III, гл. V—XI).
- 'Abd al-Jalil I. M. Breve histoire de la littérature arabe. Paris, 1947.
- Arnold Th. a. A. Guillaume. The legacy of Islam. Oxford, 1931.
- Becker C. H. Islamstudien, Bd. I—II. Leipzig, 1924.
- Brockelmann C. Geschichte der arabischen Literatur, Bd. I—II. Weimar—Berlin, 1898—1902; Supplementbände I—III. Leiden, 1937—1942.
- Browne E. G. A Literary history of Persia, vol. I—IV. Cambridge, 1909—1924; new ed. Cambridge, 1951—1956.
- Caetani L. Annali dell'Islam, vol. I—X. Milano, 1905—1916.
- Dozy R. Essai sur l'histoire de l'islamisme. Leyde, 1879.
- Encyclopaedia of religion and ethics, ed. by J. Hastings, vol. I—XII. Edinburgh, 1908—1926.
- Encyclopédie de l'Islam, ed. par M. Th. Houtsma etc., t. I—IV et Suppléments. Leyde—Paris, 1913—1938 (параллельные изд. на англ. и нем. яз.).
- Gardet L. La cité musulmane: vie sociale et politique. Paris, 1954.
- Gibb A. H. R. Arabic literature: an introduction. London, 1926.
- Gibb A. H. R. Mohammedanism. London, 1949.
- Goldziher I. Muhammedanische Studien, Bd. I—II. Halle, 1889—1890.
- Goldziher I. Vorlesungen über den Islam, Bd. I—II. Heidelberg, 1925 (2 Ausg.).
- Hitti Ph. K. History of the Arabs. London, 1946, 3-d ed.
- Hughes T. B. A Dictionary of Islam. London, 1885.
- Huart Cl. La littérature Arabe. Paris, 1923.
- Juynboll A. W. T. Handbuch des islamischen Gesetzes. Leiden, 1910.
- Kremer A., von. Geschichte der herrschenden Ideen des Islam. Leipzig, 1868.
- Kremer A., von. Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen, Bd. I—II. Wien, 1875—1877.
- Lambton A. K. S. Islamic Society in Persia. London, 1954.
- Lammens H. L'Islam, croyances et institutions. Beyrouth, 1926.
- Le Strange G. The lands of the Eastern Caliphate. Cambridge, 1905.
- Levy R. The social structure of Islam. Cambridge, 1957, 2-d ed.
- Macdonald D. B. Development of Muslim theology, jurisprudence and constitutional theory. London, 1913.
- Nicholson R. A. A Literary history of the Arabs. Cambridge, 1930.
- Nöldeke Th. Der Islam. «Orientalische Skizzen». Berlin, 1892.
- Pearson J. D. Index Islamicus 1906—1956; Supplement 1956—1960. Cambridge, 1962.

- Крымский А. Е. Источники для истории Мохаммеда. М., 1902.
- Надырадзе Л. И. К вопросу о рабстве в Аравии в VII в. В сб.: Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока. Изд. МГУ, 1960.
- Пигулевская Н. В. Арабы у границ Византии и Ирана в IV—VI вв. М.—Л., 1965.
- Пигулевская Н. В. Зарождение феодальных отношений на Ближнем Востоке. Уч. зап. ИВАН, т. XVI, 1958.
- Пигулевская Н. В. Общественные отношения в Неджране в начале VI в. и з. «Советское востоковедение», т. VI. М.—Л., 1949.
- Толстов С. П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах. Известия ГАИМК, вып. 103. Л., 1934.
- Толстов С. П. Очерки первоначального ислама. М., 1932.
- Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.—Л., 1948.
- Якубовский А. Ю. Ирак на грани VIII и IX вв. В кн.: Труды Первой сессии арабистов. Л., 1937.
- Якубовский А. Ю.—см.: Беляев Е. А. и А. Ю. Якубовский. Andrae, Tor. Mohammed, the man and his faith. London, 1936 (нем. пер. 1932).
- Arnold T. W. The Caliphate. Oxford, 1924.
- Barthold W. Abu Muslim: EI, vol. II.
- Bell R. The origin of Islam in its christian environment. London, 1926.
- Beveridge W. Ebionism. ERE, vol. V.
- Blachère R. La probléme de Mahomet. Essai de biographie critique du fondateur de l'Islam. Paris, 1952.
- Brandt W. Mandaeans. ERE, vol. VIII.
- Brockelmann K. Das Verhältniß von Ibn el-Athirs «Kamil fi-t-tarikh» zu Tabaris «Tarikh ar-rusul». Strassburg, 1890.
- Brünnow. Die Charidschiten. Strassburg, 1884.
- Buhl Fr. Das Leben Mohammeds. Heidelberg, 1955 (2 Ausg.).
- Buhl Fr. Hanif. EI, vol. II.
- Burckhardt I. Travels in Arabia. London. 1829.
- Casanova P. Mohammed et la fin du monde. Paris, 1911.
- Diez E. Manara. EI, vol. III.
- Diez E. Masdjid. EI, vol. III.
- Diez E. Mihrab. EI, vol. III.
- Diez E. Minbar. EI, vol. III.
- Fischer A. Kahin. EI, vol. II.
- Geiger A. Was has Muhammad aus den Judentum aufgenommen? Bonn; 1833: нов. изд. Leipzig, 1902.
- Godard A. Les anciennes mosquées de l'Iran. «Aithar-e Iran», vol. II. Haarlem, 1937.
- Goldziher I. Isma'. EI, vol. II.
- Grimme H. Mohammed, Theil I. Das Leben. Münster, 1892.
- Huart Cl. Histoire des Arabes, vol. I—II. Paris, 1912.
- Lammens H. Etudes sur le regne du calife Mo'awiya I. Paris, 1908.
- Lammens H. Etudes sur le siècle des Omayyades. Beyrouth, 1930.
- Lammens H. La Mecque à la veille de l'hegire. Paris, 1924.
- Le Strange G. Bagdad during the Abbasid Caliphate. London, 1924 (2-d ed.).
- Macdonald D. B. Allah. EI, vol. I.
- Margoliouth D. S. Early development of Mohammedanism. London, 1904.
- Margoliouth D. S. Mohammed and the rise of Islam. London—New York, 1905.
- Margoliouth D. S. Muhammad. ERE, vol. IX.
- Montgomery Watt W. Muhammad at Mekka. Oxford, 1953.
- Montgomery Watt W. Muhammad at Medina. Oxford, 1956.
- Muir W. Life of Mahomet. Edinburgh; 1923 (2-d ed.).
- Muir W. The Caliphate, its rise, decline and fall. London, 1924 (2-d ed.).

- Polak J. E. Persien, das Land und seine Bewohner. Bd. I—II. Leipzig, 1865.
- Rypka J. Iranische Literaturgeschichte. Leipzig, 1959.
- Sale G. The Koran. London, 1821.
- Sauvaget J. Introduction à l'histoire de l'Orient Musulman. Eléments de bibliographie (éd. refondue et complétée par Cl. Cahen). Paris, 1961.
- Schacht J. Der Islam (Religionsgeschichtliche Lesebuch). Tübingen, 1931.
- Schwarz P. Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen. Bd. I—IX. Leipzig—Stuttgart, 1896—1936.
- Shorter Encyclopaedia of Islam, ed. ..., by H. A. R. Gibb a. J. H. Kramers. Leyden, 1953.
- Weilhausen I. Skizzen und Vorarbeiten, I—VI. Leipzig, 1887—1899.
- Wensinck A. J. Ka'ba. EI, vol. II.
- Wensinck A. J. The Muslim creed. Cambridge, 1932.
- Wüstenfeld F. Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke. Göttingen, 1882.
- Zambaur E., de. Manuel de généalogie de l'Islam. Hanovre, 1927.
- Зейдан Дж. Тарих тамаддун ал-ислам, тт. I—V. Қанр, 1902—1906 (на араб. яз.).

مآخذ مربوط به مقدمه و فصلهای اول و دوم

- Арабский аноним XI века. [Факсимильное] изд. [части] араб. текста, [рус.] пер., введение в изучение памятника и комментарий П. А. Грязневича, под ред. В. И. Беляева. М., 1960.
- Балазури — Liber expugnationis regionum auctore ... al-Beladsori..., ed. M. J. de Goeje. LB, 1866 (араб. текст).
- Динавари — Abu Hanifa ad-Dinawari. Kitab al-akhbar at-tawal, publiée par V. Guirgass. Leyde, 1888 (араб. текст).
- Динавари — Abu Hanifa ad-Dinawari... Preface, variantes et index, publiés par I. Kratchkovsky. Leyde, 1912.
- Ибн Са'д, Табакаат — Ibn Sa'd. Kitab at-Tabaqat al-kabir, ed. E. Sachau cum aliis, t. I—IX. LB, 1904—1928 (араб. текст).
- Ибн Кутейба — Ibn Qutaiba's 'Uyun al-akhbar, hrsg. von C. Brockelmann, Bd. I—IV. Berlin—Strassburg, 1900—1908 (араб. текст).
- Ибн Хишам — Das Leben Muhammed's nach Muhammed Ibn Ishaq bearbeitet von 'Abdelmelik Ibn Hisham (Sira sayyidna Muhammad), hrsg. von F. Wüstenfeld, Bd. I—II. Göttingen, 1858—1860 (араб. текст).
- Ибн Хишам — Sira, hrsg. von G. Weil. Stuttgart, 1864 (нем. пер.).

تالیفات کلمکی

- Бартольд В. В. Абу Михнаф. ЗВОРАО, т. XVII, 1906.
- Бартольд В. В. Две неопубликованные статьи о раннем исламе. С предисл. Л. И. Климовича. «Историк-марксист», 1939, № 5—6.
- Бартольд В. В. К истории арабских завоеваний в Средней Азии. ЗВОРАО, т. XVII, 1906.
- Бартольд В. В. Мусейлима. Известия Рос. акад. наук, т. XIX. Л., 1925.
- Беляев В. И. Анонимная историческая рукопись коллекции В. А. Иванова в Азиатском музее. Зап. коллегии востоковедов, т. V, 1930.
- Беляев Е. А. Образование арабского государства и возникновение ислама в VII веке. В серии: Доклады советской делегации на XXIII Международном конгрессе востоковедов в Кембридже. М., 1954.
- Беляев Е. А. и А. Ю. Якубовский. Аравия к началу VII в. В кн.: Всемирная история, т. III. М., Изд. АН СССР, 1957, гл. VII.
- Иностранцев К. А. Сасанидские этюды. СПб., 1909.
- Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. Ташкент, 1965.

- Nöldeke Th. Das Leben Muhammeds. Hannover, 1863.
 Nöldeke Th. Ein Sklavenkrieg im Orient. «Orientalische Skizzen». Berlin, 1892.
 Snouck Hurgronje C. Mekka, t. I—II. Leiden, 1888.
 Sprenger A. Das Leben und die Lehre des Mohammad, Bd. I—III. Berlin, 1861—1865.
 Spuler B. Die Chalifenzeit. Entstehung und Zerfall des islamischen Weltreiches. Leiden, 1952.
 Spuler B. Iran in frühislamischer Zeit. Politik, Kultur, Verwaltung und öffentliches Leben (633—1055). Wiesbaden, 1952.
 Weil G. Geschichte der Chalifen, Bd. I—III. Mannheim, 1846—1861.
 Wellhausen J. Das Arabische Reich und sein Sturz. Berlin, 1902.
 Wellhausen J. Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam. Berlin, 1901.
 Wellhausen J. Reste arabischen Heidentums. Berlin, 1897.
 Wensinck A. J. Safat EI, vol. IV.
 Zaydan J. Umayyads and 'Abbasids, transl. by D. S. Margoliouth. Leyden, 1907 (GMS, 4V).
 Zwemer S. M. The Moslem Christ. London, 1912.
 См. также раздел «Общая литература» (Источники и пособия).

مربوط بفصل سوم

منابع

- Байдави — Commentarius in Coranum..., Bd. I—II, ed. H. Fleischer. Lipsiae, 1846—1848.
 Замахшари — The Kashshaf 'an haqaiq at-tanzil..., t. I—II, ed. by W. Nassau Lees. Calcutta, 1854—1861 — BI.
 Махалли, Джалаль ад-дин и Суйути, Джалаль ад-дин. — Тафсир ал-Джалалайн. Бомбей, 1869 (араб. текст).
 Рази, Фахр ад-дин. — Ат-тафсир ал кабир, тт. I—VIII. Каир, 1308—1890 (араб. текст).
 Суйути — см.: Махалли и Суйути.
 Суйути, Джалаль ад-дин — Soyuti's Itqan fi-'ulum al-Qur'an or the exegetic sciences of the Quran ed. by Mawlawics Basheer od-deen and Noor al-Haqq, with an analysis by Dr. Sprenger, vol. I—II. Calcutta, 1852—1854 (BI) (араб. текст).
 Табари, Мухаммед ибн Джарир — Тафсир, тт. I—III. Каир, 1901.
 Об изданиях Корана и конкорданциях к нему см. раздел «Общая литература» (Источники).

تالیفات کمکی

- Крачковский И. Ю. «Приложения» к рус. пер. Корана (см. раздел «Общая литература. Источники»).
 Крымский А. Е. Лекции по Корану. М., 1902.
 Brockelmann C. Baidawi. EI, vol. I.
 Buhl Fr. Kur'an. EI, vol. II.
 Grimme H. Mohammed, T. II. Einleitung in den Koran. Münster, 1895.
 Hirschfeld H. New researches in the composition and the exegesis of the Quran. London, 1902.
 Jeffery A. Materials for the history of the text of the Quran. London, 1937.
 Nöldeke Th. Der Quran. «Orientalische Skizzen». Berlin, 1892.
 Nöldeke Th. Geschichte des Qorans. Göttingen, 1860.
 Nöldeke Th. Geschichte des Qorans, ed. F. Schwally, Bd. I—II. Leipzig, 1909—1919 (нов. пересмотр. изд.).
 Sale G. The Koran. London, 1821.
 Stanton H. W. The teaching of the Quran. London, 1920.
 Weil G. Historisch-kritische Einleitung in den Koran. Bielefeld, 1844 (2 Ausg. 1878).
 См. также литературу к введению и гл. I—II (Пособия).

مربوط به فصلهای چهارم تا هفتم

منابع

- Абу Яусуф Яа'куб — Книга ал-харадж. Булак, 1302—1885 (араб. текст; нов. изд. Каир, 1911).
- Абу Яусуф Яа'куб — Abou Yusof Ya'qoub. Le livre de l'impôt foncier, traduit et annoté par E. Fagnan. Paris, 1921.
- Бейхаки — Тарих-и Бейхаки, изд. д-ров Гани и Фейза. Тегеран, 1324—1945 (перс. текст).
- Бухари — Sahih. Le recueil des traditions Mahometanes, vol. I—III, ed. L. Krehl. Leyde, 1862—1868 (араб. текст; нов. изд. Leyden, 1907—1908).
- Ибн ал-Асир — Усд ал-габа фи-ма'рифат ас-сахаба. Каир, 1280—1863 (араб. текст).
- Ибн Ханбаль — Муснад, тт. I—VI. Каир, 1312—1895 (араб. текст).
- Кабус-наме — Qabus-nama., ed. by Reuben Levy. London, 1951—GMS NS. XVIII (перс. текст).
- Маварди. Ал-ахкам ас-султанина — Al-Mawardi. Constitutions politiques, ed. M. Enger. Воннае, 1853 (араб. текст).
- Малик ибн Анас — Ал-Муватта'. С коммент. аз-Зуркани. Тт. I—IV. Каир, 1280—1863/64 (араб. текст).
- Маргинани, Бурхан ад-дин — Хидайа, рус. пер., под ред. Н. Гродекова, тт. I—IV. Ташкент, 1893 (рус. пер. с франц. пер., сделанного с перс. пер. арабского оригинала).
- Муслим — Ас-Сахих, тт. I—II. Булак, 1290—1873 (араб. текст).
- Шайбани — Ал-Джами' ас-сагир. Лакхнау. 1311—1893 (араб. текст).
- Шафи'и — Книга ал-умм. Булак, 1321—1903 (араб. текст).

تالیفات کلمی

- Али-заде А. А. К вопросу об институте икта. Сб. статей по истории Азербайджана, вып. I. Баку, 1949.
- Бартольд В. В. Теократическая идея и светская власть в мусульманском государстве. Отчет С.-Петербургского университета за 1902 г.
- Бартольд В. В. Улугбек и его время. Пг., 1918.
- Бартольд В. В. Халиф и султан. «Мир ислама», т. I.
- Берг Л. В. С., фан ден. Основные начала мусульманского права, Пер. В. Гиргаса. СПб., 1882.
- Гиргас В. Ф. Права христиан на Востоке по мусульманским законам. СПб., 1865.
- Крымский А. Е. Источники для истории Мохаммеда, ч. II. М., 1912.
- Остроумов Н. П. Шарият по школе (мазхаб) Абу Ханифы. СПб., 1913.
- Петрушевский И. П. Виноградарство и виноделие в Иране в XIII—XIV вв. «Византийский вестник», т. XI, 1956.
- Петрушевский И. П. Применение рабского труда в Иране и сопредельных странах в позднем средневековье. В серии: Доклады делегации СССР на XXV Международном конгрессе востоковедов в Москве. М., 1960.
- Шарль Р. Мусульманское право. [Рус.] пер., под ред. и с предисл. Е. А. Веляева. М., 1959.
- Якубовский А. Ю. Об исполных арендах в Ираке в VIII в. «Советское востоковедение», т. IV. М. — Л., 1947.
- Abdul-Rahim. The principles of Muhammadan jurisprudence. London, 1911.
- Ameer 'Ali. Personal law of the Muhammadans. Lucknow, 1880.
- Baillie N. B. E. A Digest of Muhammadan law, vol. I. London, 1869.
- Becker C. H. Steuerpacht und Lehnwesen in den moslemischen Staaten. «Der Islam», 1914, Bd. V, Heft 1, 1914.
- Berchem M., van. La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers califes. Geneve, 1886.
- Sahen Cl. L'évolution de l'iqta' du IX au XIII siècles. Annales (économies, sociétés, civilisation), t. 8, № I. Paris, 1953.